

УДК 502.72

НАУКОВА ТА ІСТОРИЧНА ЦІННІСТЬ ЛАНДШАФТНОГО ПАРКУ “ГРАНІТНО-СТЕПОВЕ ПОБУЖЖЯ”

В. Г. СОБКО, М. Б. ГАПОНЕНКО

Національний ботанічний сад ім. М. М. Гришка НАН України
Україна, 01014 Київ, вул. Тімірязєвська, 1

Розглядаються геоморфологічні та ботанічні об'єкти гранітних відслонень р. Південний Буг, а також чудові рукотворні сади і парки. Перелічуються ті раритети, що занесені до охоронних списків України. Подано рідкісні і зникаючі види рослин флори Побужжя, які успішно інтродуковані в умови Національного ботанічного саду НАН України.

Ще в кембрійський період, 570 млн років тому, в межах сучасної України утворилась гірська країна заввишки 3500—4000 м, яка смугою завширшки 200 і завдовжки майже 1000 км простяглась з північного заходу на південний схід від теперішнього м. Овруч до м. Маріуполь. Згодом ця країна зруйнувалась і від неї нині залишився пенепленізований фундамент, який носить назву Українського щита. На земній поверхні він добре проглядається поміж середніми течіями Дніпра і Південного Бугу [3].

Саме тут, на гранітних відслоненнях в долині Південного Бугу і його приток від м. Первомайськ до м. Вознесенськ Миколаївської обл., створено регіональний ландшафтний парк “Гранітно-Степове Побужжя”. Парк засновано в 1994 р., хоча перше клопотання про охорону цього об'єкта було ініційоване 20 років тому [20]. Площа парку разом з акваторією ріки сягає близько 15 тис. га. Від м. Первомайськ до с. Олександрівка впродовж майже 70 км кам'яністі береги річки високі і круті, часто здіймаються на 60—90 м.

Тут багато оригінальних скель, овіяних легендами та історичними подіями. Серед них

Притичанська, Гордонова, Компанійська, Щурова, Ольхова, Пугачка. Річку перетинають відомі Козацькі й Червоні ворота, Мигійські, Компанійські й Рибальські пороги. В околицях с. Грушівка розташована велика біла скеля, яка складається з крупнозернистого мілонітизованого гранат-біотитового граніту з лінійними смугами мінеральних агрегатів. Її називають Турецьким столом; цю назву пов'язують з існуванням володінь Османської імперії на колишніх теренах України. Разом зі скелею Висока, на якій поруч з хрестами та козацькими стременими висічені мусульманські півмісяць і зірка, вона зареєстрована як геоморфологічна пам'ятка. Цікавою мінералого-петрографічною пам'яткою є Трикратський гірський масив, який міцно охоплює гирло Арбузинки. Трикратські граніти густо сповиті здутими жилами, в яких трапляються друзи гірського кришталю. Геоморфологічно відслонення створюють казковий пейзаж: тут є вузькі каньйони, гучні водоспади й широкі гірські потоки. Такі характерні основні риси сучасної геоморфології заповідного регіону.

Основною ґрунтотвірною породою на Побужжі є лес, на якому товстим шаром ле-

жить справжній або середньогумусний чорнозем. Класична схема ґрунотворення чорноземів спостерігається лише поза межами гранітних відслонень на широких просторах межиріч. Гранітні відслонення, як правило, перекриті розмитими і деградованими чорноземами, часто в суміші з рештками зруйнованих кристалічних порід.

Літо жарке й сухе, сумарна сонячна радіація за рік сягає тут 26—27 кДж/см². Середня температура липня становить 20—24 °С. Період часу з температурами вище 0 °С триває понад 250 діб. Протяжність часу з середньодобовими температурами вище 10 °С коливається від 150 до 180 діб.

Флору і рослинність гранітних відслонень досліджували В. Бессер [34, 35], А.Л.Андрійовський [1, 2], О.С. Рогович [16], І.Ф.Шмальгаузен [32, 33], Й.К.Пачоський [14, 15], М.І.Котов [10], Є.М. Лавренко [11, 12], М.В.Клоков [6—9], Ф.О.Гринь та М.В.Клоков [4], В.В.Осичнюк [13], В.Г.Собко [17—30], В.Г.Собко, М.П.Зубович, М.Б.Гапоненко [31].

В утворенні сучасного рослинного вкриття гранітних відслонень беруть участь три типи рослинності: лісовий, чагарниковий та степовий [18].

Лісова рослинність репрезентована наскельними дібровами та байрачними гаями. На гранітних островах по р. Південний Буг трапляються угруповання вільхи клейкої та верби білої. Чагарникова рослинність представлена таволжниковою та ефедровою формаціями. На схилах, кристалічні породи яких прикриті незначним шаром ґрунту (5—15 см), зустрічається рослинний покрив, представлений формаціями типчака валійського, бородача звичайного та клейстогени болгарської.

На території заповідного регіону виявлено близько 800 видів вищих судинних рослин. Провідне місце у флорі посідають тонконогові (Poaceae) — 18,3, айстрові (Asteraceae) — 13,7, глухокропикові (Lamiaceae) — 9,1, гвоздикові (Caryophyllaceae) — 7,8, шипшинові (Rosaceae) — 7,2, лілійні (Liliaceae) — 6,1, бобові (Fabaceae) — 5,2 % та ін.

Лісові рослини становлять 7,84, степові — 43,13 і петрофільні — 49,03 %. Бачимо, що

ядро флори гранітних відслонень складають петрофільні рослини, серед яких виділяють облігатно-гранітні — 4,24, гранітно-піскові — 4,90, гранітно-вапнякові — 12,41 і рослини різних кам'янистих порід — 27,48 %.

У флорі гранітних відслонень Побужжя згідно з класифікацією Ю.Д. Клеопова виділено 5 географічних елементів: голарктичний — 3,02, бореальний — 0,32, неморальний — 7,84, середземноморський — 13,72 і степовий — 74,10 %. На гранітних відслоненнях найчисленніше представлений степовий географічний елемент, який складається з понад 70 ендемічних видів, а також 10 облігатно-гранітних ендемів. Така велика кількість ендемічних видів свідчить, що флора гранітних відслонень в основі автохтонна і аналогів у флорі Європи не має.

У флорі Побужжя виявлено 23 види рідкісних і зникаючих рослин, які занесено до Червоної книги України (2-е вид.). Серед них 7 ендемів, коротка характеристика яких подається нижче.

1. Вишня Клокова (*Cerasus klokovii* Sobko) — вузький ендем Побужжя, який виявлено лише в околицях Трикрата і Міреї [23].

2. Мерінгія південнобузька (*Moehringia hypanica*, Grynj et Klok.) — вузький ендем гранітних відслонень Побужжя, який виявлено в околицях сіл Богданівка і Олександрівка [4].

3. Смілка південнобузька (*Silene hypanica* Klok.) — вузький ендем Побужжя, виявлений лише в урочищі Пугачка.

4. Гвоздика південнобузька (*Dianthus hypanicus* Andr.) — ендем гранітних відслонень Придніпровської височини.

5. Громовик гранітний (*Onosma granitcola* Klok.) — причорноморсько-приазовський ендем.

6. Сон український (*Pulsatilla ucrainica* (Ugrinsky) Wissjul.) — ендемічний вид Причорномор'я.

7. Тюльпан південнобузький (*Tulipa hypanica* Klok. et Zoz) — ендем Західного Причорномор'я, північний представник древнього середземноморського ряду *Biebersteiniana* Klok. і сучасний елемент петрофітону і степофітону.

У флорі гранітних відслонень виявлено два реліктові види з диз'юнктивними ареа-

лами. Це рутвиця смердюча (*Thalictrum foetidum* L.) з подільсько-причорноморсько-західносибірським локалітетом [30] та релікт південного варіанта палеоген-неогенової тургайської флори з сучасною причорноморською диз'юнкцією — голонасінниця одеська (*Gymnospermium odessanum* (DC.) Takht.). До реліктових видів відносять гвоздику південнобузьку, вишню Клокова, мерінгію південнобузьку та смілку південнобузьку. Вважають, що у реліктовому стані перебувають всі види ковили. При аналізі реліктів виявлено давні фенетичні зв'язки петрофільної флори Побужжя з гірськими флорами Криму, Кавказу і Центральної Європи.

На території "Гранітно-Степового Побужжя" проходить північна межа розповсюдження 7 рідкісних видів, серед яких 3 види ковили (*Stipa tirsia* Stev., *S. pulcherrima* C. Koch, *S. ucrainica* P. Smirn.), півники понтичні (*Iris pontica* Zapal.), тюльпан Шренка (*Tulipa schrenkii* Regel.), тюльпан південнобузький та голонасінниця одеська. На південно-західній межі ареалу знаходиться тюльпан дібровний (*Tulipa quercetorum* Klok. et Zoz), а на західній — ковила дніпровська (*Stipa borysthenica* Klok. ex Prokud.).

У флорі "Гранітно-Степового Побужжя" визначено 23 види рідкісних і зникаючих видів рослин, які рекомендовано до регіональної охорони та занесення до Червоної книги Миколаївської обл. Це такі види:

- Аконіт куцистий — *Aconitum eulophum* Reichenb.
- Белевалія сарматська — *Bellevalia sarmatica* (Georgi) Woronow
- Валеріана пагононосна — *Valeriana stolonifera* Czern.
- Виноград лісовий — *Vitis sylvestris* C. G. Gmel.
- Вероніка Гриня — *Veronica grynjana* Klok.
- Горицвіт весняний — *Adonis vernalis* L.
- Деревій тонколистий — *Achillea leptophylla* Bieb.
- Кермек широколистий — *Limonium platyphyllum* Lincz.
- Кермек південнобузький — *Limonium hypanicum* Klok.
- Ломиніс цілолистий — *Clematis intergrifolia* L.
- Мигдаль степовий — *Amygdalus nana* L.
- Оман високий — *Inula helenium* L.
- Первоцвіт весняний — *Primula veris* L.
- Півники солелюбні — *Iris halophila* Pall.
- Смілка приземкувата — *Silene supina* Bieb.
- Тринія багатостеблова — *Trinia multicaulis* Schischk.
- Чистець вузьколистий — *Stachys angustifolia* Bieb.
- Чемериця чорна — *Veratrum nigrum* L.
- Шипшина українська — *Rosa ucrainica* Chrshan.

Рожа бліда — *Alcea pallida* (Waldst. et Kit. ex Willd) Waldst. et Kit.

Юринея Пачоського — *Jurinea paczoskiana* Iljin

Яблуня рання — *Malus praecox* (Pall.) Borkh.

Зірочки зернисті — *Gagea granulosa* Turcz.

Популяцію зірочок зернистих було вперше виявлено у 1974 р. [24].

Зазначимо, що чимало рідкісних і зникаючих видів флори Побужжя успішно пройшли інтродукційний процес в умовах Національного ботанічного саду НАН України. До них належать: астрагал шерстистоквітковий, вишня Клокова, гвоздика південнобузька, голонасінниця одеська, півники понтичні, підсніжник Ельвеза, рутвиця смердюча, рябчик руський, смілка південнобузька, сон український, тюльпан південнобузький та Шренка, шафран сітчастий, виноград лісовий, горицвіт весняний, ломиніс цілолистий, оман високий, чистець вузьколистий, чемериця чорна, шипшина українська, зірочки зернисті [20, 22, 25, 28, 29, 31].

В умовах культури було одержано велику кількість насіння смілки південнобузької та гвоздики південнобузької, яке було висіяне на гранітних відслоненнях у долині Південного Бугу, і деструктивні природні популяції відновлювались до рівня нормальних угруповань. Це був перший позитивний захід успішної репатріації інтродукованих рослин [26].

Громадськість Побужжя, і в першу чергу "Рух зелених", пропонують регіональний ландшафтний парк назвати іменем Віктора Петровича Скаржинського (1787—1861) — відомого аграрного діяча свого часу. Тут, на Побужжі, в нього був маєток "Трикрати", де на площі 221 га зростав 281 вид дерев, багато з яких було завезено із Західної Європи і Північної Америки. В саду пишно цвіли магнолії, сакури, тюльпанні дерева, ласкали око голубі ялини, кедрі. На площі 400 га було створено оригінальну діброву, яка добре збереглась до наших часів і привертає увагу спеціалістів та численні екскурсії шанувальників рідної природи. Ще на початку XVIII ст. деревні саджанці з маєтку Скаржинського висаджували по всій губернії, зокрема в Херсоні, Миколаєві та Одесі. Деревами обсаджували шляхи і поля. То були перші

спроби створення лісових смуг у Степу. В околицях маєтку був створений також помологічний сад, в якому налічувалось понад 220 сортів фруктових дерев, окремо виноград на площі 100 га та шовковиця на площі 150 га. Для забезпечення насаджень водою на річці було споруджено близько 40 запруд. Маєток "Трикрати" був першим зеленим оазисом у степовій зоні.

Моніторинг регіонального ландшафтного парку нині здійснює Мигійський радгосптехнікум, приміщення якого було споруджено у 1883 р. на кошти Й.П.Скаржинського, онука В.П.Скаржинського. Спочатку це була школа, яка готувала спеціалістів для села. Біля школи на площі 170 десятин було висаджено дендрарій, упорядковано унікальну байрачну діброву. Дендропарк був базою проведення практичних занять для слухачів школи, просвіти та відпочинку населення всього повіту. Дендрарій майже цілком знівечений фашистами і, на жаль, й досі не відроджений.

"Гранітно-Степове Побужжя" — це край козацької й гайдамацької слави. Тут гуртувались загони Максима Залізняка, Федора Швидкого, Гната Голого, Герасима Хромого та Сави Чалого. Тут розміщались Буго-Гардська поланка — найбільше об'єднання козаків Нової Січі. На цих землях виборювали волю для народу гетьмани Сагайдачний, Дорошенко, Сірко та Калнишевський. Це тут під час російсько-турецької війни 1767—1791 рр. ходив на турків атаман Петро Скаржинський, батько Віктора Скаржинського. На території заповідного масиву й досі помітні сліди Чорного, Королівського і Голубого шляхів, а також оборонні Троянові вали. Загалом регіональний ландшафтний парк "Гранітно-Степове Побужжя" — це комплексний заповідний об'єкт, де будуть зберігатись біологічні та геологічні експонати, ландшафтні та історичні пам'ятки, цінні для науки і народного господарства України.

1. Андржиєвский А. Л. Ботанический очерк местностей, лежащих между Бугом и Днепром // Зап. с.-х. о-ва Юж. России. — Киев, 1855. — 2, № 4. — С. 48—60.
2. Андржиєвский А. Л. Исчисление растений Подольской губернии и смежных с ней мест. — Киев, 1860. — 107 с.

3. Бондарчук В. Г. Геологія України. — К.: Вид-во АН УРСР, 1959. — 831 с.
4. Гринь Ф. О., Клоков М. В. Новый вид мерингі з гранітів р. Південного Бугу // Укр. ботан. журн. — 1951. — 7, № 4. — С. 55—60.
5. Клеопов Ю. Д. Анализ флоры широколиственных лесов Европейской части СССР. — Киев: Наук. думка, 1990. — 350 с.
6. Клоков М. В. Ендемізм української флори: Автореф. дис. ... д-ра біол. наук. — К., 1947. — 46 с.
7. Клоков М. В. Критичне вивчення вищих рослин Української РСР // Укр. ботан. журн. — 1960. — 17, № 5. — С. 103—112.
8. Клоков М. В. Основные этапы развития равнинной флоры Европейской части СССР // Материалы по истории флоры и растительности СССР. — 1963. — Вып. 4. — С. 376—406.
9. Клоков М. В. Рассообразование в роде тимьянов — *Thymus* L. на территории Советского Союза. — Киев: Наук. думка, 1973. — 190 с.
10. Котов М. И. Флора каменистых обнажений в Украинской ССР и ее происхождение // Тез. докл. Всесоюз. ботан. о-ва. — 1958. — № 3. — С. 112—114.
11. Лавренко Е. М. Охорона природи на Україні // Укр. ком. охорони пам'яток природи. — Харків, 1927. — С. 1—16.
12. Лавренко Е. М. История изучения генезиса флоры и растительности в связи с проблемой реликтов во флоре СССР // Пробл. реликтов во флоре СССР. — 1942. — 27, № 6. — С. 88—105.
13. Осичнюк В. В. Флористичні особливості Середнього Побужжя // Укр. ботан. журн. — 1960. — 17, № 3. — С. 46—47.
14. Пачоский И. К. Основные черты развития флоры Юго-Западной России. — Херсон: Тип. С. Н. Ольховникова и С. А. Ходушина, 1910. — 430 с.
15. Пачоский И. К. Описание растительности Херсонской губернии. — Херсон: Тип. С. Н. Ольховникова и С. А. Ходушина, 1917. — 366 с.
16. Рогович А. С. Обзорение растений семенных и высших, входящих в состав флоры Киевского учебного округа. — Киев, 1869. — 168 с.
17. Собко В. Г. Рідкісні рослини гранітних відслонень Придніпровської височини // Тези наук. конф. мол. вчених. — К.: Наук. думка, 1970. — С. 52—55.
18. Собко В. Г. Флора і рослинність гранітних відслонень Придніпровської височини // Укр. ботан. журн. — 1972. — 29, № 4. — С. 352—358.
19. Собко В. Г. Ендемічні та реликтові елементи флори гранітних відслонень Придніпровської височини // Там же. — № 5. — С. 624—630.
20. Собко В. Г. Корисні рослини флори гранітних відслонень рівнинної частини України // Інтродукція рослин і зелене будівництво. — К.: Наук. думка, 1973. — С. 132—133.
21. Собко В. Г. Флора гранітних відслонень і пісків, які прилягають до них на Придніпровській височині і Центральному Поліссі: Автореф. дис. ... канд. біол. наук. — К., 1973. — 26 с.
22. Собко В. Г. Інтродукція смілки південнобузької на півночі України // Тез. докл. III Всесоюз. конф. мол. дослідувачей. — М.: Б. в., 1973. — С. 65—67.
23. Собко В. Г. Новый вид вишни *Cerasus klokovii* Sobko з гранітних відслонень Південного Бугу // Укр. ботан. журн. — 1973. — 80, № 5. — С. 663—665.
24. Собко В. Г. Зірочки зернисті *Gagea granulosa* Turcz. на Україні // Там же. — 1974. — 81, № 1. — С. 113—117.

25. Собко В. Г. Релікти Придніпровської височини в природі і культурі на півночі України // Інтродукція і акліматизація рослин на Україні. — 1975. — Вип. 7. — С. 186—189.
26. Собко В. Г. Відродження, відновлення та охорона двох зникаючих видів флори України // Нові культури в народному господарстві і медицині. — К.: Наук. думка, 1976. — Ч. 2. — С. 151—154.
27. Собко В. Г. Морфологічна дискретність смілок секції *Comractae* Schischk. // Матеріали VI з'їзду Укр. ботан. т-ва. — К.: Наук. думка, 1977. — С. 258.
28. Собко В. Г. Гранітні відслонення // Рідкісні рослини флори України. — К.: Наук. думка, 1981. — С. 152—158.
29. Собко В. Г. Участок "Редкие и исчезающие виды флоры Украины" // Інтродукція і акліматизація рослин. — 1985. — Вип. 5. — С. 33—36.
30. Собко В. Г. Інтродукція рідких і исчезаючих видів рослин в зв'язі з їх охороною // Автореф. дис. ... д-ра біол. наук. — Ялта, 1993. — 40 с.
31. Собко В. Г., Зубович М. П., Гапоненко М. Б. Охорона рідкісних і зникаючих видів рослин // Тези доп. IX з'їзду Укр. ботан. т-ва. — К.: Наук. думка, 1992. — С. 160.
32. Шмальгаузен И. Ф. Флора Юго-Западной России. — Киев: Тип. С. В. Кульженко, 1886. — 780 с.
33. Шмальгаузен И. Ф. Материалы к третичной флоре Юго-Западной России // Записки киевского общества естествоиспытателей. — Киев: Тип. С. В. Кульженко, 1884. — № 4. — С. 182—189.
34. Besser V. Index Hortum Cremeneci. — 1816. — 217 с.
35. Besser V. Enemuratio plantarum hucusque in Volhynia, Podocia, Kioviensi, Bessarabia cis-Tyraica et circa odessam collectarum. — Vilnac, 1882. — 305 p.

Надійшла 27.01.2000

НАУЧНАЯ И ИСТОРИЧЕСКАЯ
ЦЕННОСТЬ ЛАНДШАФТНОГО ПАРКА
"ГРАНИТНО-СТЕПНОЕ ПОБУЖЬЕ"

В. Г. Собко, Н. Б. Гапоненко

Национальный ботанический сад
им. Н. Н. Гришко НАН Украины, Киев

Рассматриваются геоморфологические и ботанические объекты гранитных обнажений р. Южный Буг, а также прекрасные рукотворные сады и парки. Перечислены раритеты, которые занесены в охранные списки Украины. Представлены редкие и исчезающие виды растений флоры Побужья, успешно интродуцированные в условия Национального ботанического сада им. Н.Н.Гришко НАН Украины.

SCIENTIFIC AND HISTORIC VALUE
OF "GRANITIC-STEPPE POBUZHYA"
LANDSCAPE PARK

V. G. Sobko, M. B. Gaponenko

M. M. Grishko National Botanical Gardens,
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

Geomorphological botanical objects of granitic exposures of the Pivdenny Bug river as well as beautiful manmade gardens and parks are observed. Rarities registered in State Conservative Records are cited. A number of rare and vanishing species of plants from the Bug area are successfully introduced in the conditions of the M. M. Grishko National Botanical Gardens of the National Academy of Sciences of Ukraine.